

плень інших національних груп на українському Придніпров'ї майже не було.

Наприкінці XVI ст. на Придніпров'ї, Східному Поділлі і, згодом, Чернігово-Сіверщині, з'явилися поляки і євреї. Їх привели за собою польські магнати, які потребували відповідної обслуги для освоєння отриманих латифундій. Поширення великого польського землеволодіння вороже зустріли всі прошарки населення сходу України – селяни, козаки і українська шляхта. Для української шляхти і козаків поляки були небажаними конкурентами на земельну власність, а для селян – новими експлуататорами. У поляках і євреях вбачали «чужих», порушників «старовини». Тому стосунки, які склалися з ними, носили яскраво виражене соціальне забарвлення. Ситуацію ускладнювали релігійні відмінності, оскільки не існувало духовної інституції, яка б об'єднувала одних з іншими. Так було закладено основи національно-релігійних конфліктів, які насправді у своїй основі були соціальними.

Домінування соціального компонента у національних відносинах з поляками і євреями в Центральній Україні є очевидним. Незважаючи на довготривалу збройну боротьбу, українці були толерантними у ставленні до мусульман-татар, які проживали на українських землях. Понад те, частина татар безболісно влилась до складу шляхетського стану, а частина взяла участь у формуванні українського козацтва. Так само не існувало гострих проблем у стосунках українців з вірменами і греками у містах Західної України.

Поява поляків-католиків на новоприєднаних землях сама по собі створила проблему стосунків між православними і католиками. Польська католицька церква була тісно інтегрованою у політичну систему країни. Світська влада перебувала під сильним впливом католицької верхівки. На українських землях королівська влада підтримувала просування католицизму на схід. Конфлікти на релігійному ґрунті в Україні розпочались у 1570-х роках, хоча і не були частими. Протегування католицькій церкві було особливо виразним у політиці короля Сигізмунда III Вази. Це виявлялось у призначеннях на адміністративні посади, передачі католикам церков, маєтностей і монастирів. Новим фактором загострення релігійних протиріч стало укладення Берестейської унії, яка привела до створення нової церкви – уніатської. Тепер за душі вірних і за церковне майно вели боротьбу уже не дві, а три християнські церковні структури – православна, католицька та уніатська.

3. Політична еліта України

Інкорпорація українських земель до складу Польської Корони початково не привела до змін соціальної структури українського суспільства в цілому і української еліти зокрема. Водночас, з кінця XVI ст., зміни стали поступово наростати і були пов'язані, насамперед, з транс-

формацією верхівки панівного стану та швидким розвитком українського козацтва.

Провідні позиції у всіх сферах життя Речі Посполитої займала шляхта. Особливі суспільні привілеї підносили її над усіма іншими станами і прошарками населення країни. Шляхта була єдиним політично повноправним станом, «політичним народом», який здійснював керівництво країною. Політична влада шляхти була організована на засадах виборності. Вона користувалась привілеєм шляхетського самоврядування на місцевому рівні і правом на участь у загальнодержавних органах влади. Формально кожен шляхтич міг обиратись на будь-які державні посади і брати участь у роботі виборних органів влади — сеймиках воєводств, сеймах Польщі і Речі Посполитої. Юридично шляхетський стан був однорідним. У ньому не було прошарків, які б мали особливі права, закріплені законом. Шляхтичі були формально рівноправними, хоча у реальному житті все було інакше.

Шляхтичі мали судовий імунітет, тобто судились тільки у власних шляхетських судах, незалежних від королівської влади. Шляхта мала особливі привілеї в економічній сфері. Тільки вона мала право на земельні володіння. Інші стани могли в різній формі користуватися землею, але їхнє право на землеволодіння було обмеженим. Маєтки перебували у приватній власності шляхтичів, з правом на вільне розпорядження ними. Шляхта також була звільнена від податків. Оподаткуванню підлягали двори підданих селян, але не шляхетське господарство. Так само не оподатковувалась будь-яка інша економічна діяльність шляхти, зокрема торгівля. Це створювало можливість швидкого збагачення економічно активній частині шляхетського стану.

Важливим привілеєм шляхти було фактичне звільнення від військової служби. Цей привілей принципово відрізняв становище шляхти з середини XVI ст. від попереднього. Раніше, у період класичного феодалізму, зокрема в часи Великого князівства Литовського, земля надавалась лише з умовою несення військової служби. Таким чином суспільство винагороджувало військовий стан, який захищав державу. Відділення земельного володіння від військової служби означало кінець класичного феодалізму. Тому з середини XVI ст. про польську і українську шляхту не можна говорити як про феодалів, хоча численні риси феодального суспільства ще збереглися. Цікаво, що в середовищі шляхти залишилось уявлення про себе як про «рицарський» стан. Шляхта пишалася цим, але це вже не відповідало новим реаліям життя. Інша річ, що традиція військово-рицарського виховання залишилась у середовищі багатьох шляхетських родин, і шляхта постачала до війська керівні кадри і професійних воїнів.

Зі звільненням від військового обов'язку шляхта фактично позбавилася основних зобов'язань перед державою і суспільством. Все, що була зобов'язана робити шляхта, так це, у разі нападу противника на

країну, брати участь у військовому ополченні (посполитому рушенні) і сплачувати надзвичайний податок. Водночас рішення про надзвичайні податки і посполите рушення ухвалювала сама шляхта, але вона далеко не завжди робила навіть це. Отже, шляхта мала лише права, але майже не мала зобов'язань перед суспільством. Таке становище шляхти об'єктивно таїло загрозу для державного устрою Речі Посполитої і було однією з причин її слабкості.

Під час інкорпорації українських земель король підтвердив за місцевою шляхтою всі привілеї, якими користувалась польська шляхта. Це стало головним здобутком української шляхти від інкорпорації і Люблінської унії. Важливою була також та обставина, що король визнав право української шляхти на земельну власність станом на 1569 р., навіть незалежно від того, існували на неї документи чи ні. На папері були враховані і національно-релігійні потреби українців. Православна шляхта визнавалась рівною з католицькою, а в юридичній практиці і діловодстві мав діяти традиційний для України Литовський статут і вживатись канцелярська українська мова.

Разом із тим королівські привілеї включали в себе позиції, які поклали початок проникненню польської земельної аристократії на українські землі. Українські шляхтичі дістали право на земельні володіння в польських воєводствах, а польські – в українських. Зовні це положення виглядало цілком логічним і таким, що не порушувало рівності польської і української еліти. Проте насправді все було інакше. Оскільки в Польщі вільних земель не було, то отримати там земельні пожалування було практично неможливо. З іншого боку, саме в українських воєводствах був великий масив державних земель, які могли перейти в руки приватних власників. Отже, польська знать, насамперед магнати, отримала доступ до маєтків на українських землях.

Інакше, ніж у Польщі, виглядала й ситуація з військовою службою. Якщо польські землі лише іноді ставали ареною збройної боротьби і більшість польської шляхти дійсно втратила ознаки військового стану, то в Україні проблема захисту від татар була актуальною повсякчас. Під час татарських нападів в українських воєводствах оголошувалось посполите рушення. Українська шляхта перебувала у постійній бойовій готовності і, фактично, за нею зберігався обов'язок військової служби.

Зі встановленням польської влади становище української еліти на українських землях дещо змінилось. Юридично панівний клас являв собою єдине ціле. Проте формальна однорідність шляхетського стану не означала рівноправності реальної. Основним чинником, який вів до поділу шляхти на різні прошарки, був матеріальний статок. Тому насправді українська еліта була виразно структурована. В єдиному шляхетському стані чітко виділялися прошарки магнатів, середньої і дрібної шляхти. Разом з тим відбулось формування нової політично активної і впливової

частини суспільства – українського козацтва, яке стало новою контролітою в Україні.

Провідні позиції у середовищі панівного стану й українському суспільстві традиційно зберігали потужні князівські роди Волині. Польське право не визнавало привілеїв князів. У юридичному відношенні Люблінська унія завдала удару по князівському прошарку, понизивши його суспільний статус до рівня шляхти. Проте в реальному житті князі значно посилили свої позиції. Визначальною стала та обставина, що невелика група князів були «супермагнатами» – найбільшими землевласниками України.

На межі XVI–XVII ст. серед князів особливо виділялись Острозькі. Глава роду князь Костянтин був найбагатшою людиною України і Речі Посполитої. Він зосередив у своїх руках власність батька – гетьмана Великого князівства Литовського і майно дружини – дочки польського гетьмана. Йому належали третина Волині, великі маєтності на Київщині, в Галичині, Польщі і за кордоном. Про багатства Острозького ходили легенди. Його річний дохід оцінювали в один мільйон злотих, що на той час становило фантастичну суму. Крім матеріальних статків, сімейство Острозьких тримало в руках важливі важелі політичної влади. Князь Костянтин займав впливовий уряд київського воєводи. Його молодший син Олександр був волинським воєводою. Старший син Костянтина Януш був краківським каштеляном. За наявної політичної традиції, в Польщі ця посада вважалась другою за значенням після королівської. Всі троє, батько і два сини, засідали в польському сенаті. Не випадково, оцінюючи вплив Костянтина Острозького на життя українського суспільства, його називали некоронованим королем Русі-України².

На початку XVII ст. потужність і вплив інших князівських родів були дещо меншими, ніж Острозьких. Однак до одного з ними суспільного прошарку «головних княжат» входило близько десятка родин – князі Збараські, Заславські, Вишневецькі, Чорторійські, Сангушки, Корецькі, Четвертинські. У першій половині XVII ст. вони тримали у своїх руках понад половину земельних володінь Волині, Київщини і Брацлавщини. Вони займали ключові уряди воєвод, каштелянів і старост. До середини XVII ст. на Волині посади воєвод (одночасно сенаторів) займали виключно князі. На Київщині і Брацлавщині князі становили більшість, хоча потім були частково витіснені польськими магнатами.

Важливим інструментом підтримки власного впливу були приватні війська українських магнатів. З часів Великого князівства Литовського князі були зобов'язані мати власні «корогви». Тепер така вимога відпала, однак кожний з «головних княжат» продовжував тримати надвірні корогви – придворні військові загони. У разі небезпеки князі збирали також значні підрозділи залежної шляхти. Чисельність приватного війська була досить значною – як правило, близько тисячі, але інколи могла сягати до 5-7 тис. осіб. Після Люблінської унії князі втратили

колишній судовий імунітет і були змушені судитись в одних судах разом зі шляхтичами. Однак насправді склалася практика фактичної невідсудності князів — і не тільки судовим органам, а часто навіть рішенням короля.

Не для всіх представників князівського прошарку принесені Люблінською унією зміни пройшли легко. Окремі князівські родини за своїм майновим становищем належали до середніх або навіть дрібних землевласників. Вони мали князівський титул, але сам по собі тепер він не давав ніяких привілеїв. Тому дрібні князі зливалися зі шляхтою і йшли на службу до «головних княжат». Деякі з них потрапляли до лав козацтва, як, наприклад, князі Ружинські. Водночас зв'язки з козацтвом були властиві також і великим князівським родам, насамперед князям Вишневецьким.

Крім князів, до магнатського прошарку належали і найзаможніші шляхетські роди, яких з литовських часів називали «панамі». Згодом термін «пан» поширився на всіх представників шляхетського стану, однак в його середовищі залишилась невелика впливова верхівка, матеріальне становище якої наближало їх за впливом до «головних княжат». Єдине, що відрізняло їх від князів, — відсутність спадкового титулу. Проте, на відміну від литовських часів, це вже не мало принципового значення. Магнатські земельні володіння мали близько 20 шляхетських родин. Це були Семашки, Гулевичі, Загоровські, Горностаї, Пісочинські, Тишкевичі, Киселі, Немиричі та ін. Що ж до їхніх прибутків, то прикладом може бути річний дохід Адама Киселя, який становив 150 тис. злотих³. Для порівняння: зарплата добре оплачуваного професійного воїна-жовніра становила менше 150 злотих на рік.

З початку XVII ст. стали відбуватись зміни в середовищі магнатського прошарку. Український князівський елемент поступово слабне. Найбільша втрата тут сталася через зникнення роду Острозьких. Понад сто років він був найпотужнішим в Україні. Смерть Костянтина і двох його немолодих синів була явищем природним, однак рання смерть чотирьох синів Олександра (двоє померло у дитячому, а двоє — у юнацькому віці) залишається загадкою — померли вони внаслідок спадкових хвороб чи стали жертвами езуїтів, оскільки всі були православними? Після смерті Острозьких їхнє майно було поділене — основна частина відійшла князям Заславським як найближчим родичам.

Після зникнення роду Острозьких на передній план вийшли родини князів Заславських, Збараських, Вишневецьких. Землеволодіння останніх, особливо Яреми Вишневецького, приростали головним чином за рахунок маєтностей на Лівобережній Україні, на сучасній Полтавщині, яку навіть називали Вишневецьчиною — з центром у Лубнах. Про могутність Вишневецьких свідчив той факт, що згодом син Яреми, Михайло Вишневецький, став польським королем.

Водночас принципова зміна в середовищі магнатського прошарку

України полягала у тому, що в ньому з'явилися, а потім міцно утвердилися представники польської еліти. Це Замоїські, Жолкевські, Потоцькі, Калиновські, Конецпольські. Початково вони були тісно пов'язані з Галичиною і Західним Поділлям. Вони отримали великі латифундії на східних українських землях і завдяки цьому увійшли до групи найбагатших родів як України, так і Речі Посполитої. За кілька десятиріч першої половини XVII ст. в руках прийшлих великих землевласників опинилося понад 20% українських земельних володінь. Ці польські родини займали провідні позиції і в політичному житті країни, неодноразово обіймали посади коронних канцлерів і гетьманів. Вони прибрали до своїх рук і адміністративні посади воевод та старост на українських землях. Великі українські землевласники, хоч і не відійшли на задній план, але були змушені потіснитись⁴.

Поява і зростання потужності польських магнатів були прямим наслідком Люблінської унії, нехай і віддаленим у часі. Експансію великого польського земельного володіння можна віднести до основних негативних наслідків унії. Вона порушила баланс в середовищі української еліти і місцевої політичної влади. У зв'язку з цим влада ставала все більш чужою не тільки для нижчих верств населення, але й для української шляхти. Така ситуація відчуження влади від української еліти склалася в історії України вперше.

Чисельну основу шляхетського стану склали середня шляхта-зем'яни і дрібна шляхта. Їхнє становище в різних регіонах відрізнялося. На Волині і Брацлавщині вона повністю залежала від магнатів. Водночас в Галичині і на Київщині середня шляхта почувала себе досить комфортно, зберігши певні важелі місцевої влади у своїх руках. Серед земських урядників, поряд з панськими родами, зустрічаються прізвища Жоравницький, Гойський, Яковицький та ін. При цьому відомо, наприклад, що родина Жоравницьких свого часу належала до панського прошарку, але потім опустилась до верхнього прошарку дрібної шляхти. Іноді, як у випадку з Адамом Киселем, ішов зворотний процес піднесення з дрібної шляхти до магнатського рівня.

Для шляхти більш важливим, ніж майновий, був поділ на «вищу» і «нижчу» групу, який відбувся після 1560-х років, коли була проведена не тільки адміністративна реформа, але й відбулось остаточне становлення шляхетського стану. «Вища» шляхта почала користуватися всіма шляхетськими привілеями, а «нижча» залишилася під юрисдикцією старост, тобто фактично її принизили до становища простонародних верств населення. «Вища» шляхта відрізнялася від панів лише майновим становищем, тоді як «нижча» мусила вести боротьбу за збереження своїх привілеїв.

Найчисельніший прошарок шляхетського стану склали дрібні шляхтичі. За походженням вони були військово-служилими боярами литовських часів, професійними воїнами, які з покоління в покоління

займалися військовою справою. Дрібно-боярський прошарок зосереджувався навколо замків. Відомими були «кущі» овруцьких, барських, любецьких бояр.

Дрібна «убога» шляхта мала зовсім незначні земельні володіння. Прикладом може бути родина Гуляницьких. У 1583 р. сім шляхтичів цього роду мали у володінні шістнадцять селян-городників. Іноді складалася зовсім кумедна ситуація, коли на тридцять панів села Радіївці на Барщині (Поділля) припадало вісім підданих селян⁵. Тому в реальному житті дрібні шляхтичі мало чим відрізнялися за своїм становищем від селян і займалися сільським господарством нарівні з ними. Становище дрібної шляхти було складним як у майновому, так і у соціальному відношенні. Намагання влади і магнатів трактувати їх як залежне населення викликало опір, чимало дрібних бояр перейшло до лав козацтва.

Шляхетський стан, з усіма його прошарками, складав лише незначну частину населення України. На Київщині, Брацлавщині і Волині налічують близько 6,5 тис. сімей шляхти, або до 40 тис. осіб. У порів'язі до населення цих воєводств шляхта становила приблизно 2,5% населення⁶.

З кінця XVI ст. магнати і шляхта втратили монопольний вплив на суспільне і політичне життя східних воєводств України, оскільки з'явився новий стан – козацтво. Формально козацтво не належало до політичної еліти Польщі. Проте його реальний вплив на всі сторони життя України постійно зростав. Козацька старшина стала класичною контрелітою, яка намагалася добитись власного визнання з боку держави.

У соціальному відношенні козацтво було найбільш складним станом, який протягом XVI – першої половини XVII ст. перебував у динамічному розвитку. Його соціальне обличчя зазнавало постійних змін. У радянській історичній літературі утвердився образ козака як селянина-втікача, котрий утік на Січ від панського гніту і зайнявся боротьбою проти татар і панів. Насправді цей міф не має нічого спільного з історичним розвитком козацтва.

Початково козацтво формувалось з представників різних станів, насамперед дрібного боярства і міщан. До середини XVI ст. власне козаків ще майже не існувало, а в козакуванні, крім мешканців прикордоння, були широко задіяні представники тодішнього військового стану Литви і Польщі – бояри-шляхта, включно з найвищим прошарком – князями. В середині XVI ст. козакування вважалося найкращою школою лицарства для молодих шляхтичів. При цьому загони козакуючої шляхти очолювали прикордонні старости та українські князі – Дмитро Вишневецький, Богдан Ружинський та ін.

Найбільш задіяними у козакуванні були дрібні бояри українського Придніпров'я, які несли військовий обов'язок. Частина цих бояр стали називати себе козаками. Вирішальні зміни у формуванні козацтва сталися після Люблінської унії, яка принесла зміни у соціальній структурі па-

нівного класу. Нове законодавство не визнало належності дрібних бояр до панівного класу за фактом несення професійної військової служби, як це було раніше. Представником панівного класу, шляхтичем, визнавались тільки ті особи, які мали документальне підтвердження свого походження і земельних володінь.

Лише частина дрібного українського боярства-шляхти змогли добитись визнання шляхетських прав. Особливо ця проблема стосувалась прикордонних зі степом земель. Адже місцеві земельні володіння роздавались без документів і раніше ніхто ніколи не вимагав документів про благородне походження. Тому більшість дрібних бояр прикордоння не потрапили навіть до нижнього прошарку шляхетського стану. Зрозуміло, це викликало обурення у спадкових професійних воїнів. Проблема поглиблювалась тим, що потреба у постійній військовій службі на прикордонні не зникала. В умовах, що склалися, дрібні бояри, яких влада не визнала як шляхту, стали називати себе козаками і уже під новим іменем вимагали визнання своїх «лицарських» прав.

Польська влада до певної міри розуміла необхідність утримання військового прошарку населення, який би міг постійно займатися обороною степового кордону. Польща була зацікавлена і в тому, щоб мати безплатне військо. Тому у 1568–1572 рр. і 1578 р. були здійснені спроби формування окремого прикордонного війська, які дістали назви козацьких реформ Сигізмунда Августа і Стефана Баторія. Король Баторій затвердив за козаками певні привілеї. Якщо дещо модернізувати формулювання, то за козаками визнали права на особисту свободу, власний суд (судовий імунітет), на власність і звільнення від податків. Козацькі підрозділи мали підлягати безпосередньо владі короля через призначеного ним старшого. Ці привілеї стали юридичною основою для формування козацького стану.

Проте, визнавши за козацтвом певні привілеї на папері, влада не поспішала задовольняти їх в реальному житті. Крім того, під час колонізації Придніпров'я, магнати — спочатку українські, а потім польські — вступили в конфлікт з козацтвом через земельне питання. Придніпров'я було зоною давнього вільного земельного володіння, і козацтво стало його активним захисником. Оскільки влада опинилась у руках тих же магнатів, розпочався конфлікт козаків з місцевою, а згодом з королівською владою.

Тісний зв'язок козацтва з дрібною шляхтою підтверджується персональним складом козацької верхівки. Шляхтичами за походженням були відомі козацькі гетьмани і старшини до середини XVII ст. — Криштоф Косинський, Тихон Байбуза, Матвій Шаула, Петро Сагайдачний та ін. Шляхетське походження мали майже всі гетьмани пізнішої козацької держави: Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Павло Тетеря, Іван Скоропадський, Іван Мазепа та ін. Легкість, з якою дрібна шляхта переходила в козацтво, засвідчувала генетичну єдність цих двох станів,

які насправді мали спільне походження, але були розведені польськими правовими нормами.

Дрібна шляхта склала основу козацької старшини. Наприклад, з уже згаданого роду походив ніжинський полковник Іван Гуляницький. Водночас козацтво було соціально неоднорідним станом. З початку XVII ст. воно частково поповнилося міщанським і селянським елементом. Загалом же козацтво стало проміжним станом між шляхтою і простонародними верствами населення.

4. Вищі державні інституції Речі Посполитої

З переходом під владу Польщі українські землі потрапили в політичну систему, яка значно відрізнялася від тієї, яка існувала у Великому князівстві Литовському.

Річ Посполита була монархією на чолі з королем. Він був представницькою фігурою і очолював виконавчу владу країни. Традиційно король відав справами оборони держави та зовнішньою політикою, призначав на уряди міністрів, а також на більшість місцевих (земських) урядів, розпоряджався фінансами, насамперед доходами з державних маєтків (королівщин). Його прерогативою і важливим важелем впливу було надання права держання і користування доходами з цих маєтків-економій. Досить довгий час королі мали право роздачі земель на власний розсуд. Король виступав вищим гарантом прав всіх станів і підданих Речі Посполитої. В такій ролі він був вищою судовою апеляційною інстанцією, очолював сеймовий, надвірний, а згодом – асесорський суди. Він видавав грамоти на права і привілеї окремим суспільним групам і особам, наприклад магдебурзькі привілеї містам, і був гарантом їхнього дотримання. Король скликав сейми, був впливовим учасником парламентського процесу, очолював сенат і без його згоди і підпису жоден закон не вступав в дію.

Протягом XVI ст. шляхта і магнати значно обмежили королівську владу і змогли частково поставити її під свій контроль, насамперед у фінансових питаннях. Влада короля в Речі Посполитій була значно слабшою в порівнянні з абсолютистськими монархіями і деспотіями, однак насправді монарх і надалі залишався основною дійовою особою на політичній арені країни.

Відтоді як у Литві і Польщі (з кінця XIV ст.) правила династія Ягеллонів, влада короля успадковувалась від батька до сина. Однак з 1572 р., після смерті бездітного Сигізмунда II Августа, у Речі Посполитій утвердився принцип виборності короля. Обрання монархів відбувалось на спеціальних сеймах – конвокаційному і елекційному. Першим обраним королем Речі Посполитої став Генріх Валуа. Повноцінну процедуру виборів пройшли його наступники Стефан Баторій і Сигізмунд III Ваза. Його сини і спадкоємці Владислав IV і Ян-Казимир мали менше